

כיוון חדש במחקר השבתאות

מאט גולדיש

יעקב ברנאי, שבתאות: היבטים חברתיים, ירושלים, מרכז זלמן שזר, תש"ס. 212 עמ'.

בספר זה כמה מאמרים מוכרים היטב של ברנאי אודות התנועה השבתאית וכמה מאמרים חדשים. התוספות המשמעותיות ביותר מופיעות בפרק הראשון "הרקע והגורמים להתפרצות השבתאות", שהיא כמעט שליש מהספר. פרק זה כולל בתוכו חומרים ממאמרים שפורסמו בעבר, המדגישים את חלקם של האנוסים הפורטוגלים ואת השפעת פרעות חמלניצקי על הופעת השבתאות, ונוספו בו תובנות חדשות ורבות ערך. אחד מן המרכיבים המועילים במיוחד בפרק זה היא רשימה של ההסברים שניתנו להופעת השבתאות על-ידי חוקרים שונים (עמ' 18-19), אשר ברנאי ברר מספרות המחקר, ובחן ביסודיות. הוא דן בטענה החדשה של משה אידל לפיה תיאוריה אסטרולוגית בת הזמן סייעה להתקבלותו של שבתאי צבי. כמו כן בפרק זה ידע רב מתחום התמחותו של ברנאי אודות הרקע היהודי-העות'מאני של אימיר.

פרק רביעי, העוסק במחלוקות בין השבתאים ומתנגדיהם, הוא גרסה עברית משופרת ומורחבת של מאמרו של ברנאי בספר *חדש Millenarism and Messianism in Early Modern European Culture: Jewish Messianism in the Early Modern World*, M. Goldish and R.H. Popkin (eds.), Dordrecht: Kluwer 2001. ספר זה טרם הופיע כאשר נדפס ספרו העברי של ברנאי.¹ הפרק השביעי כולל חומרים ממאמרים אחדים שפורסמו בעבר בשינויים קלים. פרקים אחרים מכילים מעט חומר חדש. הפרקים החמישי והשישי עוסקים בבעיות ההיסטוריוגרפיות של ההשפעה והדימוי של השבתאות בדורות מאוחרים יותר.

לאור החומר הרב שנאסף כאן אפשר להעריך את תרומתו המרשימה של ברנאי לחקר השבתאות. היבט אחד של תרומה זו הוא הצגה וניתוח של מקורות ראשוניים חדשים מספרות רבנית העוסקת בשבתאות. ברנאי מציג הוכחה מלומדת למקורו של שו"ת ידוע אודות הרבנות באיזמיר; שני מכתבים העוסקים בנביא שבתאי בתוניס; השקפותיהם של רבנים אחדים מאיזמיר על המצב בשנות השבעים של המאה הי"ז, ומכתב מהגניזה אודות שבתאי צבי. בנוסף לכך דן ברנאי במהדורה לא ידועה של הספר "מקוה ישראל" לר' מנשה בן ישראל, אשר נדפסה באיזמיר זמן קצר לפני הופעת התנועה השבתאית. ברנאי מציע ניתוח בעל חשיבות רבה ביותר

* תרגם מאנגלית אסף נברו.

1 מאז נדפס ספרו של ברנאי נוספו עוד ספרים חשובים אחדים למדף הספרים של מחקר השבתאות, וביניהם שני כרכים של מחקרי ירושלים במחשבת ישראל: החלום ושברו – התנועה השבתאית ושלוחותיה, משיחות, שבתאות ופרנקיום, בעריכת רחל אליאור, ירושלים תשס"א; שני כרכים (8, 9) של קבלה – כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית, לוס אנג'לס 2003-2004; Matt Goldish, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge, Mass. 2004.

של שמות המופיעים ברשימת הקהל הפורטוגלי באיזמיר, ניתוח המראה כי חברים רבים במעגל הקרוב לשבתאי צבי היו פורטוגלים ואנוסים לשעבר. בנתינתם יחדיו, מסמכים אלה שופכים אור רב על מהלכיה של התנועה השבתאית ברמה האישית הקונקרטי.

היבט נוסף בספרו של ברנאי, אשר ניכר משמו של הספר, הוא שינוי נקודת המבט של המחקר על התנועה השבתאית. גרשם שלום חקר את השבתאות כתנועה מיסטית אשר אין לעולם הלא־יהודי כל השפעה עליה, ואילו ברנאי מציע הסברים אחדים מנקודות מבט שונות. ברנאי דן בהשפעה של גרשם שלום, אשר פרץ דרך במחקרו המבריק, ויחד עם זה קבע את הכיוון הלא־היסטורי של המחקר העתידי. ברנאי מחלק את המחקר ל"קדם־שלום, שלום, ובתר שלום". הוא מסיים את דבריו בטענה כי שלום טעה בקביעתו כי הגורם להתפרצות התנועה השבתאית היה התפשטות הקבלה הלוריאנית, וקובע כי להתפשטותה של תנועה כה מורכבת לא ניתן לייחס הסבר אחד כי אם הסברים רבים. יחד עם זאת, להערכתו של ברנאי, לאנוסים ולפרעות חמלניצקי היתה השפעה ברורה על התפרצות התנועה.

הפתיחות של ברנאי לריבוי הסברים להתפרצות השבתאות מאפשרת לו "לירות לעבר כל מטרה אפשרית". דרך כלל הוא פוגע, היות שיש אמנם גורמים רבים המעורבים בתולדותיה של התנועה השבתאית. למרות זאת, יהיה זה מועיל לחקור גורמים אלה באופן שיטתי וזהיר, כדי להעריך את השפעתם על אנשים שונים ועל תרבויות יהודיות שונות. ברנאי אינו מטפל בגורמים אלה ביסודיות. הוא מכיר את Messianic Mystics של אידל וחיבורים אחרים שבהם נדחתה "תיאוריית המשבר" (הטענה כי ציפיה משיחית אקוטית היא בדרך כלל תוצאה של אסון). אולם הוא סבור כי "המחקר ההיסטורי, הסוציולוגי והפסיכולוגי מלמד עד כמה יש קשר בין רקע כזה [קטסטרופלי] ובין התפרצות משיחית בכלל" (עמ' 37).

זו דוגמא מינורית אך אופיינית. ברנאי מדגיש את מגוון הסיבות ומספרן להופעת התנועה השבתאית, ויחד עם זאת מציין כי המוני מאמינים בכל רחבי העולם היהודי הצטרפו לתנועה באותה תקופה. מכאן אפשר היה להבין שיש לפחות מסר אחד, או גורם שאינו מושפע מהבעיות המיוחדות והמנטליות המיוחדת של כל קהילה, המאפיין את התנועה בכל מקום. כך, למרות שטענת שלום כי ההסבר היחיד להופעת השבתאות הוא התפשטות קבלת האר"י אינה נכונה, יש בה היתרון של הסבר התקף בכל רחבי העולם היהודי.

נקודה נוספת שיש לציין בנוגע לספר זה, ובמיוחד הפרקים החדשים, היא שברנאי מעלה שאלות חשובות רבות, אולם בתשובות שהוא מציע אין יותר מאשר התחלה של מחקר מקיף. למשל הפרק הרביעי "הפולמוס בין השבתאים למתנגדיהם" מעלה את השאלות הבאות: (א) האם ניתן להבחין מבחינה חברתית בין התומכים בשבתאי צבי ובין המתנגדים לו ולשבתאות לפני ואחרי המרתו? מהו ההקשר ההיסטורי־החברתי שבו התנהלו הפולמוסים הללו, ומה הזיקה בין מאבקי כח פוליטיים וחברתיים שהתנהלו בקהילות לבין הפולמוסים שפרצו על רקע דתי? (ב) כיצד משתלבים אירועי ההיסטוריה היהודית והפולמוסים בנושא השבתאי במה שמכונה 'משבר המאה הי"ד'? האם השבתאות וכשלונה הם הגורמים למשבר או לטראומה בחברה היהודית, או כפי שרמו אברהם אלקיים, אולי השבתאות היא תוצאתו של

משבר המאה הי"ז?² (ג) היש הבדלים בין הפולמוסים עד להמרת המשיח לבין אלה שאחריה והאם יש הבדלים בין הפולמוסים באזורים הגאוגרפיים השונים, למשל בין אירופה והעולם המוסלמי? (ד) מה מקומם והשפעתם של הלא־יהודים בפולמוסים אלה? (ה) מה משקלם של הפולמוסים במכלול האירועים והתמורות שהתחוללו במאה הי"ז והי"ח? עד כמה מדובר בתופעה מרכזית או שולית? (עמ' 103).

בעקבות שאלות אלה מופיע מאמר בן תשעה עמודים. אלו שאלות בעלות חשיבות עצומה ואיש לא יכול להשיב עליהן ברצינות בפרק כה קצר. לזכותו של ברנאי ייאמר שהוא מבקש להשיב על שאלות אלה ושאלות רבות אחרות הנוגעות לעניין. הוא חוקר את השבתאות כהיסטוריון חברתי ובכך הוא מפקיע את השבתאות מהחזקה שלקחו עליה חוקרי הקבלה. במקרים אחדים ברנאי עורך מחקר יסודי וזהיר. במקרים אחרים הוא מעלה שאלות חדשות ומשתדל להשיב עליהן. על כל פנים זוהי עבודה מרתקת ורבת ערך, ויש בה תרומה עצומה להבנתנו את התקופה.

חיבור אנתרופולוגי-היסטורי על מושב של עולי תימן

מתת אדר בוניס

רחל שרעבי, סינקרטיזם והסתגלות – המפגש בין קהילה מסורתית ובין חברה סוציאליסטית, צ'ריקובר, תל-אביב 2002. עמ' 280.

סיפרה של רחל שרעבי, "סינקרטיזם והסתגלות", הוא חיבור אנתרופולוגי-היסטורי – פרי בחינה מקרוסקופית של חומר ארכיוני עשיר וניתוח ראיונות שנערכו לאחרונה – על "רביד", מושב של עולי תימן, שהוקם בשנת 1933 בשרון. חיבור זה מספק לקוראים ולקוראות תיאור מעניין של יחסי בני המושב בינם לבין עצמם, של קשיי ההסתגלות שלהם לחיים בקהילה אידאולוגית ומודרנית, ושל השינוי האיטי שהתחולל בהם למרות קשייהם המקוריים. חשוב יותר, החיבור חושף מערכת יחסים קשה, של שיתוף פעולה ושל מאבק איתנים, שלא ידוע עליה די, בין המוסדות המיישבים ובין בני המושב, בשנותיו הראשונות. חיבורה של שרעבי ראוי שימשש דוגמה למחקרים נוספים כאלה על החברה הישראלית.

המציאות החברתית של רביד מורכבת, ואינה מאפשרת את יציקתה לתוך תבניות תאורטיות פשוטות. מציאות זו מעלה, לדעת החוקרת, שאלות לגבי טיבם של ניתוחים סוציולוגיים קיימים – מן הפרסקטיבה הפונקציונלית-הסטרוקטורלית, הנאו-מרקסיסטית והפלורליסטית – של מושבי עולים בישראל ושל יחסי עולים עם החברה הישראלית. היא מלמדת, לטענתה, שעולים, במפגשם עם החברה "הקולטת", אינם דווקא מושאי תרבות סבילים או קורבנות לניצול, או שומריה של תרבותם המקורית.

מה באמת חולל המפגש בין עולי תימן, שהתיישבו ברביד, עם המוסדות המיישבים? שרעבי מציעה שני תוצרים, שני כלי ניתוח חלופיים. האחד הוא סינקרטיזם, כלומר קבלת תרבותם של המוסדות המיישבים על ידי מתיישבי רביד, תוך שמירה על תרבותם, ושילובן של השתיים. השני הוא "הסתגלות מוסדית" כלומר הכרה מצד המוסדות המיישבים בכך שלא יוכלו לחולל שינוי תרבותי וארגוני עמוק במתיישבים, ונכונותם – במקרים מסוימים – לאמץ דפוס פעולה המתאימים לתרבות המתיישבים. שני אלה התבצעו בסיועם של מתווכים, ביניהם מדריכים שהועסקו על ידי הסוכנות, פקידים בהתאחדות התימנים, ומספר חברי מושב, צעירים יחסית ומודרניים, שכיחנו בתפקידים ציבוריים, ושנשאו ונתנו עם המוסדות בענייני המושב. חוסר הנחת שעוררו בשרעבי הניתוחים הקיימים ניתן להבנה. אולם הניתוח שהיא מבצעת, סובל גם הוא ממספר חולשות, כדלהלן.

1 – החוקרת מייחסת משקל רב מדי לתרבות. אף שהיא מתארת את ההקשר הכלכלי-הפוליטי והחברתי הבלתי שוויוני שחברי רביד פעלו בו, ואף שהיא מכירה במחסור שממנו הם סבלו,

בקרקע, בתקציבים, במשקים, בדירות מתאימות למשפחותיהם הגדולות ובשירותים חיוניים, ובהשפעתו של מחסור זה על התארגנותם, היא מייחסת לתרבותם המסורתית השפעה רבה יותר עליהם. ההסבר שהיא נותנת להיעדרה של העזרה ההדדית ברביד עשוי להדגים זאת. למרות הציפייה מהם, חברי רביד לא הנהיגו עזרה הדדית ולא מנעו את עזיבתן של מספר משפחות עניות. לפי ההיגיון הפשוט, קהילה ענייה אינה יכולה לקיים עזרה הדדית בעלת משמעות, אולם שרעבי תולה את ההימנעות מעזרה כזו קודם כל בתרבותם של חברי הקהילה. וכך היא כותבת: "בעוד שהמוסדות והחברה היישובית ראו בסיוע המתיישבים לחבריהם נורמה ברורה, התואמת את האידיאולוגיה ההתיישבותית – למתיישבי רביד לא הייתה תפיסה כזו. ברביד התגלו קשיים ביישום עקרון העזרה ההדדית, מכיוון שמצבם הכלכלי של המתיישבים היה קשה... הם גם לא השתייכו לתנועת המושבים, ולכן לא נהנו מסיוע המוסדות הפיננסיים של ההסתדרות... אולם ברביד לא פעלו דפוסים של עזרה הדדית בעיקר בשל חוסר הכשרה אידיאולוגית קודמת" (עמ' 151).

ההסבר להעסקתם של פועלים ערביים ברביד הוא דוגמה נוספת למשקל היתר ששרעבי מייחסת לתרבות, בבואה לפרש את התנהגות חברי המושב. חברי רביד קיבלו מהקק"ל חלקות אדמה קטנות, בהשוואה לחלקותיהם של מתיישבים במושבים השכנים, ולא יכלו להתקיים מהן. לכן הם עבדו מחוץ למושב, כנראה תמורת שכר עבודה זעום, ובמשקיהם העסיקו פועלים ערביים, זולים עוד יותר מהם. להעסקת ערבים היה אפוא היגיון כלכלי פשוט, שהחוקרת מתעלמת ממנו. היא בוחרת לתלות את העסקתם של ערבים באיבהבנת הערך של "עבודה עברית", ובעובדה שבתימן היו אנשי רביד רגילים לעבוד עם ערבים. לשני גורמים אלה היתה בוודאי השפעה על התנהגותם של המתיישבים, אך היא לא היתה רבה יותר מהשפעת מצבם הכלכלי הקשה. עד כאן הסבריה של שרעבי לנטייתיהם של חברי רביד לשמר את דפוסי ההתארגנות המסורתיים שלהם, כביכול, אך גם בבואה להסביר את השינויים בדפוסי ההתארגנות, היא מעניקה משקל מועט מדי למצוקתם הכלכלית של התושבים. אחד השינויים התרבותיים המוקדמים והמהירים ביותר ברביד התחולל, לדעתה, עם אימוצן של נורמות שוויוניות על ידי נשות המושב, תוך מאבקן על זכותן השווה של נשים לבעלות על המשק. גם במקרה זה הגורם למאבקן היה, לדעתי, כלכלי, בעיקרו, ולא תרבותי. נשים אלו היו חסרות רכוש, היו עדות למספר מקרים שבהם נשות המושב גורשו בחוסר כל על ידי בני זוגן, ורצו להתגונן מפני אפשרויות כאלו בעתיד.

החוקרת אינה מעניקה די משקל ליכולת הענישה, בעיקר במניעת תקציבים ושירותים חיוניים, שהיתה למוסדות המיישבים. היא רואה בשינויים בדפוסי ההתארגנות המסורתיים של התושבים תוצאה של "הפנמה של יסודות מושב העובדים ותפיסותיו האידיאולוגיות" ו"שינוי תפיסתי" (עמ' 206). נראה לי שהשינויים המהירים שתושבי רביד עשו בדפוסי ההתארגנות שלהם, ברוב המקרים בעקבות איומים בעונשים מצד המוסדות, לא העידו על שינוי תפיסתי כזה.

גם לחצי המוסדות המיישבים על תושבי רביד לקיים עיקרון כלשהו (כמו, לדוגמה, עקרון העזרה ההדדית של בני המושב, או עקרון הגבייה הקיבוצית של מסי החברים במושב) לא נבעו

דווקא מן האידיאלוגיה של מוסדות אלה, אלא מרצונם להשתחרר מנטל הדאגה לתושבים, במקרה הראשון, ומנטל גביית המסים מכל משפחה ומשפחה במקרה השני. לסיכום, המציאות המתוארת במחקר זה טעונה במאבק, בתנאי פתיחה בלתי שוויוניים, על משאבים כלכליים חיוניים ביותר, שאי אפשר להתעלם ממנו. דחיית תאוריית הקונפליקט, והחלפתה בתאוריה תרבותית, אינה מאפשרת להסביר מציאות זו.

2 – ישנם סוגים שונים של סינקרטיזם. שילוב שיש בו משום קבלה של התרבות החדשה שונה בתכלית משילוב שהתרבות החדשה משמשת בו ליצירת מראית עין של שינוי ותדמית "חיובית".¹ הסינקרטיזם שרעבי מתכוונת אליו הוא מן הסוג הראשון. המתווכים, בחלקם בני מושב צעירים ומודרניים, שמילאו תפקידים ציבוריים ונשאו ונתנו עם המוסדות, היו, לדעתה, חלוצי השילוב. הם היטיבו "למזג קודים משתי תרבויות" (עמ' 229). והראיה לכך – כמה מהם, לדוגמה, היו מסיימים את מכתביהם למוסדות בביטוי "בברכת העבודה". אולם פניותיהם של המתווכים למוסדות נעשו בדרך כלל בניסיון לקדם עניינים מעניינים שונים, ואפשר שניסוח הפניות מעיד על כשרים תקשורתיים טובים ולא דווקא על הפנמת עקרונות המושב. שימוש המתווכים בצפנים של תרבות המוסדות המיישבים, והשינוי המהיר שהם חוללו בדפוסי ההתארגנות שלהם, מעידים, לדעתי, דווקא על סינקרטיזם מן הסוג השני, הנעשה במקרה של רביד, ובמקרים רבים אחרים, בהקשר של יחסי כוח.

3 – שרעבי רואה בהתארגנות ובשיתוף פעולה מצד המתיישבים הוכחות לאימוצן של אוריינטציות תרבותיות חדשות, בעוד שניתן לראות בהן המשכם של דפוסי התארגנות מסורתיים. כך, לדוגמה, היא תולה את ייסודה של "קבוצה קואופרטיבית" לתעשיית בלוקים ורעפים, בשנת 1950, על ידי מספר צעירים יוצאי צבא, שבילו כמה שנים "הרחק מהשפעות ביות" (עמ' 229-230), בכך שהם עברו "רה"סוציאליזציה, והטמיעו את העיקרון הקואופרטיבי של מושב העובדים ואת מושגיו" (שם), ומתעלמת מביטויי קואופרציה אצל יהודי תימן טרם עלייתם ארצה. ראייה זו נשענת על פרשנות לא נכונה, לדעתי, של ארגונים המסורתי של יוצאי רביד, וזיהויו כארגון משפחתי. נוסף להתארגנות המשפחתית, יהודי תימן היו מאורגנים על בסיס מקומי, וארגון זה בא לביטוי סמלי בשמות המשפחה של רבים מיוצאי תימן: גַּדְסִי מַגְדָּס, צנעני מצנעא, שרעבי משרעב וכדומה, וברביד הוא בא לביטוי במאבק על הקמת בתי הכנסת (עמ' 174). בבואם ארצה התארגנו התימנים גם על בסיס רחב יותר, של ארץ מוצאם (הם הקימו את התאחדות התימנים), ובסיס נוסף של ההתארגנות שלהם – בתימן – היה דתי. גויטיין תיאר את חיי הציבור של יהודי תימן כ"בעלי אופי רופף, ויחד עם זאת ממש"י.² הם היו מאורגנים במקומותיהם סביב בתי הכנסת, ובעלי היכולת מביניהם תרמו להקדש המקומי. יתר על כן, יהודי כל קהילה נערכו לארח יהודים מקהילות אחרות (בדרך כלל רוכלים נודדים), שהודמנו למקומותיהם. יהודי תימן היו מאוחדים בהכרתם בסמכותו של בית הדין של שלושה בצנעא

1 Weiner, Annette, "Review of Trobriando cricket: An ingenious response to colonialism", *American Anthropologist*, 79 (1977), p. 506

2 ראו שלמה דב גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 205.

(כנראה בית דין שבו שלושה דיינים), וערב העלייה לישראל הם התארגנו באופן ספונטני וסייעו זה לזה (עשירים לעניים) לנסוע ממקומות מגוריהם לעדן (שם, עמ' 215). גם במאבקן של נשות רביד על זכותן לבעלות משותפת על המשק ניתן לראות ניסיון לשימור מעמדן המסורתי. גויטיין (עמ' 227) תיארה את הסדרי הקצאת הרכוש (בעיקר פרה) לנשים יהודיות כפריות בתימן, שהבטיחו את עצמאותן הכלכלית במקרים של גירושים. מטרת מאבקן של נשות רביד היתה לשמור על עצמאותן, כבעבר, יותר מאשר להבטיח שוויון – שהיה ערך חדש עבורן – בינן לבין הגברים.

4 – במקום אחד המחברת מתארת את רביד כ"קהילת מעבר, המקיימת עדיין אורח חיים מסורתי, אך מושפעת מהחברה המודרנית" (עמ' 219). טענה זו, על היות השילוב בין תרבויות מצב חולף, המאפיין קהילות במעבר, אינה מתיישבת עם נסיונה המקורי של המחברת לתת חלופה רצינית לתאוריה הסטרוקטורלית-הפונקציונלית.

גם ההסתגלות המוסדית היא, לדעת החוקרת, עניין של זמן, והיא תולה את ההסתגלותם של המוסדות בהיות החברה היישובית חברה "חלקית", ובעלת יכולת אכיפה מוגבלת. המדינה הריבונית, לדעת שרעבי, היא בעלת יכולת אכיפה טובה יותר, ואינה נזקקת, באותה מידה, להסכמה, לפשרה ולהענקת אוטונומיה (עמ' 201). אם מסקנת החוקרת מן ההבחנה שעשתה היא, שההסתגלות המוסדית פסקה כתוצאה ממפגש מהגרים עם מדינות (במקרה הנידון, עם מדינת ישראל), הרי היא ממשיכה לחתור תחת נסיונה שלה להציג חלופה תאורטית רצינית, והפעם לתאוריית הקונפליקט. הבחנה זו בין היישוב והמדינה מראה גם שהחוקרת אינה מייחסת את מלוא החשיבות לכוח הכלכלי שהיה בידי מוסדות היישוב ולהשפעתו על התארגנות תושבי רביד.

5 – ההערה האחרונה היא בענייני לשון: במספר מקומות ובמיוחד בהערות, המחברת פונה לקוראיה ולקוראותיה בלשון זכר: "ראה". לקראת המהדורה הבאה של הספר כדאי יהיה לחשוב על תחליף הולם יותר.

למרות נקודות התורפה שלו, מחקרה של רחל שרעבי חשוב, מעניין ומעורר מחשבה. הוא בוחן את המפגש בין עולי תימן ובין החברה "היישובית", באומץ וביושר, בלי לייפותו ובלי לכערו, וזורה אור על כוחם ועל חולשתם של המוסדות המיישבים; וחשוב לא פחות: על חולשתם ועל כוחם של עולי תימן ברביד.